

УДК 021.2:[061.2:178.2](477)"189/191"

Віктор Соколов,
канд. іст. наук, головний бібліотекар
Національної парламентської бібліотеки України

Культурно-просвітницька та бібліотечна діяльність комітетів піклування про народну тверезість у Київській губернії наприкінці XIX — на початку XX ст.

Охарактеризовано досвід діяльності комітетів піклування про народну тверезість в організації роботи бібліотек і читалень Київської губернії наприкінці XIX — на початку XX ст.; проаналізовано особливості функціонування зазначених книгозбірень та їхнє значення у забезпеченні населення бібліотечною книгою, у поширенні читання, просвітництва і духовної культури.

Ключові слова: бібліотечна діяльність, історія бібліотечної справи, комітет піклування про народну тверезість, бібліотека, бібліотека-читальня, чайна-читальня, Україна.

Культурно-просвітницька та бібліотечна діяльність комітетів піклування про народну тверезість (КПНТ) залишається ще одним із маловивчених питань історії бібліотечної справи України, зокрема бібліотек і читалень КПНТ Київської губернії. Певним чином, окремі аспекти діяльності бібліотек КПНТ в Україні окреслено в працях Г. Бородіної, А. Волинця, З. Гімальдінової, О. Григоренка, Л. Дубровіної, Л. Лучки, О. Онищенко, В. Пулченка, Ю. Хоптяр та ін. Більш ґрунтовно проблематика розвитку бібліотек КПНТ розглядалася у статтях О. Айвазян, Л. Лучки, І. Мілясевич та Т. Соломонової. Автор статті ставить за мету охарактеризувати діяльність бібліотек і читалень КПНТ Київської губернії наприкінці XIX — на початку XX ст., дослідити особливості їхнього функціонування, вивчити динаміку основних показників бібліотечної роботи та розкрити соціальне значення роботи зазначених книгозбірень у розвитку читання, просвітництва та духовної культури регіону.

Товариство піклування про народну тверезість (ТПНТ), яке обирало свій виконавчий орган — Комітет піклування про народну тверезість, що розповсюджував серед населення знання про шкоду спиртних напоїв для здоров'я людини засобами організації народних читань і співбесід; налагоджував видання антиалкогольних праць, поширення культурно-просвітницької роботи, створення народних бібліотек та читалень, зокрема чайних-читалень, бібліотек народних домів та ін., — було створено в Росії наприкінці 1894 р. У липні 1896 р. відбулося урочисте відкриття Київського губернського комітету про народну тверезість. Міністерство фінансів на його потреби протягом перших шести місяців діяльності виділило грошей на суму 13300 руб., а також 650 руб. на утримання канцелярії та 12 повітових комітетів (за кількістю повітів). Одночасно були утворені Київський повітовий та Київський міський комітети. Вони утримували мережу "народних чайних", більшість з яких мали читальні або бібліотеки-читальні. Мережа приміських книгозбірень ТПНТ була підпорядкована Київському повітовому КПНТ. У березні 1897 р., зусиллями КПНТ, стараннями шанованих городян (К. Радкевича, С. Жучковського, І. Соколова, В. Ертеля, Є. Алексєєва) на Деміївці (у пригороді Києва) у будинку німецького підприємця К. Г. Шульца, який фінансував будівництво у Києві броварень, урочисто, у присутності ледь не всього міського і

губернського начальства, освятили першу в Києві народну чайну, де разом із дешевим чаєм публіка мала змогу безоплатно користуватися послугами читальні [7]. У 1898 р. народну чайну на Деміївці відвідали 48 719 чоловіків і жінок, приблизно половина з яких заходили також до читальні [14].

У Київській губернії кількість бібліотек і читалень КПНТ у перше десятиліття діяльності ТПНТ (1896—1906) загалом зростала, проте їхня динаміка була нестабільною: у 1897 р. їх було 27; у 1900 — 65 бібліотек-читалень (з яких лише дві діяло поза чайних і столових) та приблизно 100 читалень, де виписували тільки періодику; у 1901 — майже 150 бібліотек і читалень; у 1905 — 113. Зростала і кількість відвідувань: у 1903 — 188 тис. осіб, у 1906 — 420 тис. У 1900 р. у Києві було п'ять бібліотек-читалень КПНТ, які щодня відвідували від 100 до 600 осіб; у 1901 р. їх було сім (приблизно така цифра трималася і в наступні роки). Так, у 1910 р. у Києві діяло 25 бібліотек, з яких шість належало Київському міському КПНТ [2, арк. 20]. У повітових містах Київської губернії відвідування бібліотек і читалень КПНТ становило від 50 до 100 осіб на день, у селах та містечках — від 30 до 90, у Київському повіті — від 60 до 100. Всього у Київському повіті у 1900 р. було 13 бібліотек-читалень та шість читалень, що виписували тільки періодику; у Бердичівському повіті — 10 і 15 відповідно; у Канівському — 8 і 6; у Васильківському — 4 і 10; у Чигиринському — 1 і 18; у Сквирському — 6 і 5; у Таршанському — 1 і 13; у Радомисльському — 5 і 12; в Уманському — 2 бібліотеки-читальні; у Черкаському — 6 читалень, що виписували тільки періодику; у Липовецькому їх було 8; у Звенигородському повіті було 8 бібліотек-читалень КПНТ [18, с. 10]. Більшість із зазначених бібліотек і читалень було розміщено в орендованих приміщеннях.

У 1900 р. Київський губернський КПНТ на діяльність приблизно 165 бібліотек і читалень витратив 8697 руб. 48 коп. [18, с. 24—25]. Розглянувши звіти повітових комітетів Київської губернії за 1900 р., члени Київського губернського КПНТ дійшли висновку, що внаслідок обмеженого фінансування, культурно-освітня та бібліотечна діяльність в установах розвивається недостатньо. У губернському звіті було зазначено, що бібліотеки і читальні діяли майже при

кожній чайній лише у Київському повіті. Проте, в Уманському, Звенигородському, Таращанському, Липовецькому, Черкаському та Канівському повітах їх було набагато менше. У чайних-читальнях зазначених повітів навіть журнали та газети випусувалися в обмеженій кількості, а видавалися читачам іноді лише "в комнате для чистой публики" (тобто не всім) [8, арк. 103—104]. Проте, Київський губернський КПНТ вважав головним засобом залучення селян до чайних саме заснування безкоштовних бібліотек-читалень. Обов'язки бібліотекаря комітет вважав за доцільне покласти на працівників чайних за невелику додаткову плату (зарплата мала становити приблизно 15—20 руб. на місяць).

За звітом діяльності Київського губернського КПНТ за 1901 рік бачимо, що кількість бібліотек-читалень дещо збільшилася, наприклад, у Києві — на дві, а у Бердичівському повіті — на одну. Загалом у Київській губернії за рік кількість бібліотек-читалень зросла лише на кілька установ. Усього у 1901 р. діяло трохи більше 70 бібліотек-читалень із правом видавати книги для домашнього користування та 78 читалень, що випусували тільки періодику (кількість читалень у повітах за рік дещо скоротилася) [19, с. 101]. У звіті зазначалося, що незважаючи на збільшення асигнувань (у 1901 р. Київський губернський КПНТ на бібліотеки, читальні і книжкові склади витратив 16 407 руб.), фонди бібліотек не поповнювалися новими виданнями, а користувачі "прекращають посещение библиотек, т. к. ими перечитаны все находящиеся в библиотеке книги по интересующему их отделу" [19, с. 10]. Відмічалася також недостатня кількість примірників видань, що користувалися підвищеним попитом (здебільшого, це були твори класиків російської літератури). Проте, у бібліотеках та читальнях Київського міського КПНТ випусували приблизно 20 при-

мірників газет та 40 — журналів [19, с. 9]. Загалом, кошти та книги, що КПНТ надсилали до книгозбірень, сприяли стабільності обслуговування книгою населення певного району (регіону). Так, наприклад, від Київського губернського КПНТ у бібліотеку-читальню с. Ташлика, було надіслано 164 книги на суму 11 руб., у чайну-читальню м. Трипілля на початку 1904 р. комітетом було надано книг на суму 100 руб. [17, с. 4]. Безсумнівно, бібліотеки повітових міст мали більші можливості, ніж сільські і невеликі містечкові книгозбірні. Однак, через недостатнє фінансування і жорсткий контроль з боку влади, у зазначених міських книгозбірнях також не вистачало коштів для відповідного комплектування та задоволення всіх читацьких потреб. Загалом асигнування на бібліотеки, на відміну від багатьох інших починань КПНТ, виділялися за залишковим принципом. Найчастіше витрати на книгозбірні будь-якого повітового комітету піклування становили не більше однієї чверті копійки у розрахунку на одного сільського мешканця [5, с. 183]. У 1901 р. у Російській імперії було 1711 бібліотек і читалень КПНТ, але в зазначених книгозбірнях — тільки 127 тис. книг, тобто приблизно по 75 видань на одну бібліотеку. Відвідуваність становила 1239 тис. [1, с. 46]. Проте, точних відомостей про діяльність бібліотек КПНТ не було. Певна складність у вивченні роботи бібліотек і читалень КПНТ пояснюється короткочасністю їх існування, певними недоліками звітності, наявністю суперечливих статистичних даних. Рідко коли книгозбірні працювали більше 5—10 років без перерви своєї діяльності. Одні книгозбірні виникали, інші припиняли існування, передаючи фонди до інших бібліотек. Тому статистичні дані можуть бути тільки приблизними. Загалом, динаміку розвитку бібліотек КПНТ можна представити так:

Таблиця

Роки	Загальна кількість бібліотек	У тому числі			Кількість читачів (тис.)	Відвідуваність (тис.)	Розташування			Кількість штатних бібліотекарів
		Бібліотек	Читалень	Бібліотек-читалень			При закладах КПНТ	В окремих приміщеннях	При школах, повіт. і волост. установах	
1902	2563	686	435	1442	760	5633	1537	229	797	542
1903	3266	1067	413	1786	760	6547	1687	232	1347	709
1904	3606	1207	439	1960	806	9004	1781	312	1513	772
1905	4333	1493	410	2430	1097	8201	1810	404	2119	789
1906	4113	1403	309	2254	946	7377	1556	487	1923	804
1907	3899	1536	261	2102	1528	7875	1324	481	2094	626
1908	3916	1687	211	2018	847	6714	959	545	2412	520
1909	4027	1931	190	1908	1024	5617	976	465	2586	414
1910	3915	1910	186	1819	1375	6567	726	446	2743	348

(За статистичними даними зі статті: Библиотеки Попечительства о народной трезвости // Библиотекарь. — 1914. — Вып. 4. — С. 525)

Загалом на поч. XX ст фонди бібліотек КПНТ стрімко зростали (за рік могли збільшуватися на десятки відсотків). Для характеристики стану діяльності КПНТ наведемо, що у 1902 р. у 71 губерніях і повітах діяло 760 КПНТ і їх відділень, зокрема особливих комітетів, рівноправних губернським — 8, повітових комітетів — 637, міських комітетів і відділів особливих комітетів — 33, відділів повітових комітетів — 11. Загальний дохід КПНТ становив у 1902 р. — 8386 тис. руб., а саме: допомога від казни — 4184 тис. руб., від чайних і столових — 2895 тис. руб., від інших підприємств — 914 тис. руб., від пожертвувань і членських внесків — 56 тис. руб. Витрати в тому ж році склали — 8448 тис. руб. Чайних і столових налічувалося у 1902 р — 3796, які відвідали — 63 439 тис. осіб [13, с. 451—452]. У

переважній більшості (67,5%) працювали бібліотеки або читальні. За висновками багатьох дослідників, свого піку діяльність КПНТ досягла у 1904—1906 рр.

У бурхливій революційній 1905—1907 роки та у після-революційний період навколо народних домів, чайних-читалень і бібліотек КПНТ нерідко мобілізувалися політичні сили і партії. Досить часто бібліотеки та читальні КПНТ були осередками "чорної сотні" та шовіністичних організацій. Проте, іноді під їхнім дахом збиралися представники демократичних та революційних сил. Зрідка у бібліотеках та читальнях КПНТ проводилися нелегальні зібрання, після виявлення яких такі установи переважно закривали за рішенням спеціальних постанов місцевої влади, як це, наприклад, трапилося у випадку з однією з

читалень Одеського особливого КПНТ, "из-за собраний, устраиваемых в ней мешанами, принадлежащими к нелегальным партиям" [28]. У 1905—1907 рр. приміщення Троїцького народного дому, який був під керівництвом Київського товариства грамотності та на будівництво якого Київське губернське КПНТ надало 10 тис. руб. (всього було витрачено понад 100 тис. руб.), використовувалися соціал-демократами для ведення революційної пропаганди. У жовтні 1905 р. тут були організовані перші у Києві профспілки робітників, а у 1906 р. працювало Центральне профспілкове бюро [29].

У 1905—1907 рр. до фондів бібліотек-читалень стали потрапляти заборонені для народних бібліотек видання, що, звичайно, не проходило поза увагою влади. У 1907—1914 рр. у Київській губернії частішими стали перевірки книжкових фондів з метою вилучення заборонених книжок [30; 31]. Приводом для ревізії фондів часто ставала приналежність до революційних партій або революційно-демократичної діяльності бібліотекарів народних бібліотек [32; 33; 34; 37]. Після Першої російської революції діяльність народних бібліотек все більше привертала пильну увагу поліцейських установ також внаслідок того, що в цей час почали частіше утворювати нелегальні народні бібліотеки, як, наприклад, у м. Брусилів Радомисльського повіту Київської губернії [10]. У 1907 р. у Троїцькому народному домі у Києві жандармами було проведено обшук, під час якого на центральному книжковому складі було виявлено 764 примірників заборонених політичних видань. Наприкінці 1907 р. Київське товариство грамотності було закрито, його майно і сам народний дім перейшли у муніципальну власність під оруду спеціальної комісії Київської міської управи [29]. У 1908 р. Київське товариство грамотності було заборонено. Загалом, події 1905—1907 рр. мали негативний вплив на діяльність бібліотек і читалень КПНТ, що призвело у наступні роки до поступового занепаду. Іноді замість чайних-читалень створювали окремі бібліотеки-читальні, а чайні, внаслідок їх збитковості, закривали. Бувало, що книжкові фонди чайних-читалень передавали до інших бібліотечних установ. Загалом, під час революційних подій закривали навіть бібліотеки-читальні, наприклад, як у м. Острозі [38, арк. 1—2].

У роки Першої російської революції (1905—1907) КПНТ через "охранительный характер" мали тлумачити і коментувати події в країні відповідно до офіційного політичного курсу, що заохочувалося урядом, коли треба було у доступній для розуміння неосвіченим особам формі довести до кожного сенс реформ і механізми їх проведення. Для цього до книжкових фондів бібліотек надходили видання, що були попередньо схвалені Міністерством фінансів та Міністерством народної освіти, як от: "Беседа о неприкосновенности личности и свободе совести, слова, собраний и союзов", "Царство толпы", "Довольно насилій", "Революционная смута и городская милиция" та ін. Вони мали налаштувати народ до відрази революційного насильства [35, с. 126]. Це були пожертвування від приватних осіб, громадських, релігійних та державних установ. Іноді бібліотекам-читальням спеціальним циркуляром Міністерства народної освіти пропонувалося придбати певні видання, які наполегливо рекомендувалося мати у книжкових фондах народних книгозбірень, як, наприклад, працю російського військового історика, генерала-лейтенанта О. Петрушевського "Генералиссимус князь Суворов", що витримала багато перевидань [36, арк. 13].

За думкою Д. Булгаковського, кількість бібліотек-читалень КПНТ зростала до 1906 р., а їх відвідуваність досягла найвищої кількості у 1904—1906 рр. [5, с. 50—51]. Після подій Першої російської революції, у період так званої "третьоречневої монархії" (1907—1914), відбулося значне скорочення державного фінансування КПНТ, що

змусило комітети закривати значну кількість культурно-просвітницьких установ, насамперед чайні-читальні, які вимагали великих витрат [39, с. 103]. Скорочення фінансування призвело не тільки до закриття багатьох чайних-читалень, а й до припинення поповнення книжкових фондів тих бібліотек, що залишалися. Навіть періодичні видання виписувалися в обмеженій кількості. Праця бібліотекарів, лекторів часто не оплачувалася. Неможливість цілком задовольнити читацькі запити, застарілість фондів, відсутність матеріальних стимулів до ефективної роботи бібліотекарів неминує знизували інтерес до роботи книгозбірень і їх відвідування користувачами. Отже, у 1907—1914 рр. було закрито багато чайних-читалень, особливо в сільській місцевості. Разом з ними занепадали й інші народні бібліотеки. Міські читальні КПНТ також закривали і об'єднували з бібліотеками, що утримувалися на кошти органів місцевого самоврядування, зокрема з бібліотеками міської управи або з книгозбірнею місцевої громади чи з міською публічною бібліотекою. Зазначимо також, що робота бібліотек і читалень КПНТ, у справі їхнього управління та устрою, мала певні риси бюрократизму та казенщини, що ускладнювало їхню культурно-просвітницьку діяльність.

На рубежі XIX—XX ст. фонди бібліотек КПНТ Київської губернії хоча й поступово поповнювалися, але не задовольняли зростаючих потреб читачів. У початковий період розвитку (1896—1906) бібліотеки КПНТ Київської губернії загалом отримували нові видання, що сприяло певному притоку читачів та забезпеченню їх книгами з різних галузей знання. У багатьох містечках і селах України чайні-читальні КПНТ були єдиними освітніми установами для дорослого населення. Так, наприклад, у приміщенні чайної Звенигородського КПНТ у с. Кирилівці Київської губернії діяла єдина на селі бібліотека імені Т. Г. Шевченка, що у 1904 р. налічувала приблизно 400 томів, яку відвідували від 10 до 40 читачів на день, так само як і книгозбірно в м. Ольшани Київської губернії та багато інших [17, с. 8—10]. У зазначених бібліотеках, як і в більшості інших книгозбірень КПНТ, цікавилися передусім белетристикою (50—60% від усієї кількості запитів), релігійно-моральною літературою (20—25%), працями з історії та географії (5—10%). Певним попитом користувалися газети та журнали (до 30%). За відомостями В. Шпілевича, у 1902—1903 рр. Київське товариство грамотності за дорученням київського губернатора Ф. Ф. Трепова та за фінансової допомоги Київського губернського КПНТ організувало на Київщині у сільській місцевості 700 невеликих бібліотек (приблизно по 100 книг у кожній), зокрема багато різних форм і видів пересувних книгозбірень з фондом на суму 5—10 руб. [26, с. 225]. У звіті Київського товариства грамотності за 1902 рік зазначалося, що вищезазначеним товариством "...летом 1902 года были пополнены на 1050 руб. 700 библиотек в Киевской губернии, открытыя в 1901 г. на средства Киевского губернского комитета трезвости" [40, с. 70]. Київський губернський КПНТ, організовуючи невеликі пересувні бібліотеки, розділяв їхні фонди на дві частини (за двома різними каталогами), щоб надалі їх можна було легко обмінювати між книгозбірнями [27, с. 165]. Організація пересувних форм обслуговування читачів була характерною особливістю бібліотечної діяльності Київського губернського КПНТ. Значну частину заснованих бібліотек Київським товариством грамотності складала так звані павленківські бібліотеки (ініціатива їх організації належала російському книговидавцю Ф. Павленкову, з фінансової спадщини якого покривалась половина коштів на їх заснування). Так, наприклад, у 1902 р. з 30 таких бібліотек, що були засновані Київським товариством грамотності, вісім було започатковано з фінансової підтримки КПНТ, три з яких було розміщено в чайних-читальнях

[40, с. 71—72]. У 1903 р. Київське товариство грамотності звернулося до Київського губернського КПНТ з проханням про асигнування 3000 руб. на відкриття 30-ти бібліотек, що могли б розміститися у чайних, відвідування яких у той час набуло значної популярності. Проте керівництво Київського губернського КПНТ відповіло відмовою, посилаючись на те, що у Київському повіті у приміщеннях 19-ти чайних, які працюють під керівництвом комітету, вже організовані бібліотеки [41, с. 76].

У бібліотеках-читальнях Київського губернського КПНТ активно проводилася робота з організації народних читань. Так, наприклад, у бібліотеках-читальнях Києва у 1900 р. відбулося 109 народних читань, Київського повіту — 112, в інших повітах Київської губернії — від 17 до 70. Організація народних читань була однією з найважливіших складових культурно-просвітницької та бібліотечної діяльності КПНТ, що здійснювалася переважно у приміщеннях чайних-читальень, читальних залах бібліотек-читальень, народних домів та книгозбірень інших установ. Лекції, ілюстровані "світловими картинками" за допомогою "чарівного ліхтаря" (щось на зразок діафільмів), впливали певним чином на частину неписьменного населення, розвивали інтерес до читання. Пристрій "чарівного ліхтаря" коштував відповідно до якості оптичної системи від 40 до 240 руб. Народні читання проводилися в недільні та святкові дні та складалися з 2—3 відділень. У першому відділенні пропонувалися бесіди зі "священної історії", медицини, географії, історії; у другому відділенні читалася художня література. Тематика читань була різноманітною, але рідко систематизованою. Найбільший інтерес викликали історичні нариси, оповідання з військового і народного побуту. Лекції читали священники, податкові інспектори, акцизні чиновники, лісничі, сільські лікарі, ревізори, судові слідчі, вчителі шкіл тощо. Призначений для публічних читань матеріал згідно з правилами слід було подавати без жодних змін і доповнень. Якщо читання супроводжувалося дослідом чи ілюстрацією, то допускалися коментарі без права відступати від змісту тексту. Після проведення лекцій слухачам часто безкоштовно роздавали популярні брошури релігійно-морального, історичного або природничо-наукового змісту. Народні читання, які супроводжувалися "світловими картинками", сприяли культурному розвитку найвідсталіших верств населення, для яких книга і друковане слово були взагалі недоступні. У Києві на зламі XIX—XX ст. лекції на різноманітні теми читали у приміщеннях Товариства підтримки початкової освіти, Товариства грамотності, у Контрактовому будинку, у Лук'янівському народному домі, у чайній Південно-Західного товариства тверезості на Львівській площі, у лікарні Благодійного товариства, у Києво-Галицькій, Києво-Куренівській, Солом'янській та інших чайних-читальнях [23, с. 274—277]. Поступово формувалася колектив лекторів (вчителі, лікарі, духовенство, чиновники, службовці та інші представники освіченої частини суспільства), які проводили кропітку просвітницьку роботу серед місцевого населення. Вчителі та священники складали основну групу лекторів для народних читань, які на початку діяльності комітетів були доволі популярними серед робітників та селян, оскільки, особливо у селах, був великий відсоток неграмотних або малограмотних осіб, які не могли самостійно прочитати книгу. Організатори народних читань стикалися, здебільшого, з трьома проблемами: вузька програма читань, відсутність осіб, готових безкоштовно читати лекції, тіснота аудиторій. Були навіть випадки, коли, внаслідок нестачі місць у приміщенні, половина бажаючих послухати лекцію залишалася за стінами аудиторії. Не меншою популярністю серед народу користувалися театральні вистави та вокально-інструментальні вечори, організовані КПНТ (музичні інструменти і костюми зберігалися часто у чайних та бібліотеках).

У Київській губернії чайні-читальні, бібліотеки-читальні, "бібліотеки-їдальні" тощо. заклади КПНТ поступово ставали центрами місцевого культурно-освітнього життя. Наприкінці XIX — на початку XX ст. під керівництвом КПНТ були й народні дома, недільні школи, навчальні заклади для дорослих та дітей, сади, музеї тощо [4, с. 12—13]. КПНТ Київської губернії часто надавали фінансову допомогу на їх відкриття і подальше функціонування, хоча вони організовувалися земствами, різними громадськими та релігійними установами. Бібліотеки народних домів, які почали виникати з другої половини XIX ст. з ініціативи громадських організацій, на початку XX ст. стали одними з важливих і поширених різновидів книгозбірень КПНТ.

Народний дім — це загальнодоступний культурно-просвітницький заклад. В Україні, наприклад, один із перших був заснований ще у 1849 р. у Львові з ініціативи Головної Руської Ради та надалі став однією з найбільших культурно-освітніх установ Галичини [3]. Значного поширення народні дома отримали після революції 1905 р. Керівництво народних домів, зокрема Київського міського КПНТ, організовуючи культурне дозвілля населення, ставило завдання розвивати позашкільну освіту, боротися з неписьменністю, поширювати лекційну та культурно-просвітницьку роботу. Зазвичай при народних домах розміщувалися бібліотека з читальнею, театральнo-лекційний зал зі сценічним майданчиком, недільна школа, вечірні класи для дорослих, хор, чайна, книготорговельна лавка. При деяких народних будинках влаштовували музеї, де були зосереджені різного виду наочні посібники, які використовували при читанні лекцій, при організації пересувних і постійно-діючих виставок. Народні дома відкривали переважно для незаможних верств населення, які могли тут безкоштовно відпочити та почитати газети, журнали, популярні книги тощо, навіть знайти допомогу юриста. На початку XX ст. народні дома та бібліотеки при них часто відкривалися саме за ініціативою КПНТ. Проте, у перші роки діяльності КПНТ головини та найпоширенішим різновидом книгозбірень були чайні-читальні, які надалі часто об'єднували з народними домами або іноді перетворювали на них. Там організовували безкоштовні народні бібліотеки, в які записували всіх охочих віком від 12 років [15, с. 33]. Тож молодь складала значну частку читачів (приблизно до 40—60%).

Важливе місце у культурно-просвітницькій роботі Київського міського КПНТ займала діяльність Лук'янівського народного дому, історія якого почалася ще у 1897 р. У приватному будинку селянина А. Каліни на Лук'янівській площі були відкриті чайна і бібліотека (з 9:00 до 21:00), де проводилися народні читання, літературні та танцювальні вечори. Читальна зала працювала безкоштовно, абонемент, що надавав право брати книги додому, коштував 5 коп. на місяць (склянка чаю — 3 коп.). Для читальної зали був знайдений чотирикімнатний дерев'яний будинок, де одночасно могли розміститися близько 80 осіб. Лук'янівський народний дім у 1898 р. відвідали, за звітом КПНТ, 30 000 чоловіків, 3000 жінок, 900 хлопчиків, 200 дівчаток. У 1899 р. до його бібліотеки-читальні звернулося 3700 осіб, у 1912 — понад 20 000 [6]. Цьому сприяло спорудження у 1902 р. нової будівлі Лук'янівського народного дому, що коштувало понад 100 тис. руб. На верхньому поверсі був театральний зал майже на 600 місць, де відбувалися вистави та концерти для народу, проводилися народні читання з історії, географії, літератури тощо. Тут репрезентували матеріали, пов'язані з сільським господарством, народними ремеслами та ін. А в 1910 р. влаштували перший у Києві кінематограф. Було створено музей, проводилися лекції і концерти. Зі сцени народного дому починали свою творчість корифеї українського театру П. Саксаганський та М. Садовський,

тут співав О. Вертинський, виступав І. Лільський та багато інших. Для поліпшення рівня освіти незаможних людей тут відкривали безкоштовні вечірні класи. Ще у 1903 р. було організовано два вечірні класи загальноосвітньої школи для дорослих (чоловічий і жіночий). Зазвичай навчання, лекції, читання книг у читальній залі були безкоштовними, проте квиток на виставу коштував від 15 коп. до 1,5 руб. Грошові надходження склалися у чималу суму. Так, наприклад, у 1912 р. бюджет Лук'янівського народного дому склав 65 607 руб., з яких від держави було лише 4077 руб. [24].

Однак, у 1907—1910 рр. стан з комплектуванням та фінансуванням більшості книгозбірень КПНТ Київської губернії переважно погіршився. У листі-проханні від 13 квітня 1909 р. голови Київського повітового комітету до члена-змагальника комітету О. Черткової про надання матеріальної допомоги на комплектування бібліотек повідомлялося, що у повіті діяло понад 70 бібліотек-читалень та "бібліотек-ящиків упрощеного типу" [9, арк. 163]. Зазначалося, що декілька бібліотек було зачинено, а у більшості, що залишилися, — зупинено комплектування фондів. Повідомлялося, що Державна Дума скоротила асигнування КПНТ губернії на 500 тис. руб. Подібні листи-прохання було надіслано ще приблизно 175 членам Київського повітового КПНТ [9, арк. 164—169]. У післяреволюційний період (1907—1914) бібліотеки КПНТ Київської губернії відчували значну нестачу будь-яких книжок взагалі. Досить часто на одну книгозбірню КПНТ припадало всього 400—600 книжок (до 30% бібліотек КПНТ), тому склад читачів був дуже нестійкий. Більшість через декілька місяців залишала бібліотеку, оскільки вони вже прочитали ті книги, що їх цікавили [1, с. 46]. Наслідки недостатнього комплектування відразу відчувалися на всій діяльності книгозбірні й насамперед негативно позначалися на роботі бібліотекарів, які у майже половині книгозбірень КПНТ працювали на безоплатній основі. Посаду бібліотекаря у кращому випадку посідали міські вчителі або священики (зрідка це були жінки). Однак, навіть у період занепаду (1907—1914) бібліотеки КПНТ відвідували щоденно 55—60 читачів. Як і раніше, найбільше літератури видавалося з відділу белетристики (60—65%) та періодики (15—30%) [21, с. 172]. Справжній "період руїн" бібліотеки КПНТ Київської губернії зазнали під час розгортання подій Першої світової війни. До того ж, у серпні 1914 р. був введений "сухий закон". У воєнний період значно скоротилося фінансування КПНТ, їхня культурно-просвітницька діяльність поступово згорлася. Певна частина бібліотек продовжувала отримувати асигнування від КПНТ та працювати аж до революційних подій 1917 р. Зі встановленням радянської влади майже всі товариства тверезості, особливо губернські та повітові КПНТ, були ліквідовані більшовиками навесні-влітку 1918 р.

Бібліотеки і читальні КПНТ Київської губернії за охопленням прошарків "робітничого люду", за популярністю та за суспільним значенням були (поряд із земськими книгозбірнями) чи не єдиними державно-громадськими бібліотеками масового обслуговування населення. Їхня діяльність була орієнтована на запобігання неписьменності, прилучення до читання широких верств населення, підтримку та розвиток освітнього та просвітницького процесів, скорочення культурної дистанції між центром і провінцією, між класами суспільства. Функціонування бібліотек КПНТ Київської губернії залежало від різних факторів, а саме: рівня освіти населення і наявності шкіл у певній місцевості; фінансової можливості окремих КПНТ; характеру ставлення до бібліотек (та й до самих КПНТ) місцевої адміністрації; особливостей соціально-економічного районування; існуючих правил відкриття та утримання бібліотек, які найбільшою мірою позначалися на народних бібліотеках; міграції населення, розселення та інші демографічні особливості;

потреб окремих професійних, етнічних, конфесійних, станових та інших соціальних груп; режиму роботи бібліотеки; релігійних особливостей місцевого населення.

У більшості бібліотек КПНТ Київської губернії виникали постійні труднощі з фінансуванням, книжкові фонди були недостатньо укомплектовані, що відразу відбивалося на кількості користувачів та відвідувань. Приблизно половина бібліотек КПНТ мала фонди до 1000 книг. У деяких повітових містечках Київської губернії КПНТ відкривали лише по одній бібліотеці, яка іноді була єдиною місцевою книгозбірнею, що обслуговувала переважно робітників та селян (приблизно 70—80% з усіх користувачів). Жінок серед користувачів бібліотек було близько 15—20%. Звичайно, у бібліотеках міських КПНТ селяни складали менший відсоток (приблизно 30%), ніж у волосних книгозбірнях (до 60—70%). Читачі віддавали перевагу белетристиці та періодиці (приблизно 70%). Загальна кількість абонентів бібліотек КПНТ Київської губернії за період 1902—1909 рр. сягнула приблизно 200 тис. осіб (у середньому 24 тис. на рік) [5, с. 44]. Кількість періодичних видань у книгозбірнях повітових та волосних КПНТ часто коливалася від 1—2 назв газет до 20. Інтерес викликали ілюстровані та пізнавальні журнали, особливо "Нива" і "Вокруг света". Особливо користувалися попитом додатки до цих видань, де друкували романи Ж. Верна, Г. Емара та ін. Значний відсоток читачів (приблизно 30%) бібліотек КПНТ складали діти (учні земських, міських і церковнопарафіяльних шкіл та ін.). Підлітки цікавилися творами класиків літератури, пригодницькими, історичними романами та оповіданнями, працями з військового життя тощо. Загалом, у книжкових фондах бібліотек КПНТ переважала белетристика (приблизно 60%); релігійно-моральна література складала 7—15%; історична — 3—6%; приблизно кілька відсотків книжкових фондів займали праці з географії, природознавства, сільського господарства, медицини, права.

Взаємодія діяльності КПНТ Київської губернії з органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями щодо реалізації бібліотечного обслуговування населення 12 повітів здійснювалася у напрямі надання фінансової допомоги безкоштовним народним бібліотекам, виділення коштів на придбання книг, будівництва народних домів, окремих приміщень для бібліотек-читалень та ін. Книжковими фондами бібліотек КПНТ Київської губернії користувалися представники всіх станів тогочасного суспільства, особливо малозабезпечені читачі. Загалом культурно-просвітницька та бібліотечна діяльність Київського губернского КПНТ та підпорядкованих йому комітетів сприяла формуванню читацьких зацікавлень відвідувачів чайних-читалень, народних домів, бібліотек-читалень тощо, незалежно від їх станової приналежності; позитивно впливала на залучення малограмотних людей до читання; спонукала розвиток освіти, підвищення грамотності та духовної культури широких верств населення; сприяла формуванню мережі народних бібліотек губернії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Абрамов Я. Хроника народных библиотек / Я. Абрамов // Русская школа. — 1903. — № 12. — С. 41—47; Русская школа. — 1904. — № 7/8. — С. 46 (2-я паг.)
2. Алфавитный список киевских типографий, литографий и т.п. заведений, а также книжных магазинов, лавок, библиотек для чтения и проч., состоящих на лицо к 1-му января 1911 года // Отчет о состоянии типографий, литографий и др. заведений за 1911 год. — ЦДАК України, ф. 442, оп. 641, спр. 392
3. Барвінський О. Історичний огляд засновин Народного Дому у Львові / О. Барвінський. — Львів, 1908. — 65 с.
4. Букреева О. Г. Библиотечно-просветительная деятельность попечительства о народной трезвости в России в конце XIX — начале XX вв. : автореф. дисс. канд. пед. наук: 05.25.03 / Оксана Геннадьевна Букреева. — Москва, 2008. — 18 с.

5. Булгаковский Д. Г. Очерк деятельности Попечительства о народной трезвости за все время их существования (1895 — 1909 г.). В двух частях / Д. Г. Булгаковский. — Санкт-Петербург : Отечественная типография, 1910. — 240 с.
6. В Киеве отремонтируют Лукьяновский народный дом Попечительства о народной трезвости // Официальный сайт Всеукраинского общественного движения "Трезвая Украина. — Режим доступа <http://tvereza.info/news/news.php?id=2015-03-21-kiev&lang=ru>
7. Вольному — воля, п'яному — рай // Сайт газеты "Зеркало недели" от 20. 06. 2013. — Режим доступа: http://dt.ua/columnists/volnomu-volya-p-yanomu-ray-123895_.html
8. ДАКО, ф. 354, оп. 1, спр. 48, арк. 1—195.
9. ДАКО, ф. 354, оп. 1, спр. 84, арк. 1—251.
10. Дело по обвинению жителей м. Брусилова Куна Г., Ваксмана М. и др. в организации нелегальной "Брусилловской народной библиотеки" (9 ноября 1907 г. — 24 мая 1908 г.). — ЦДІАК України, ф.274, оп. 1, спр. 1919, арк. 1—316.
11. Дело Управления Киевского учебного округа об открытии бесплатных народных библиотек-читален. — ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 16, арк. 1—314.
12. Дубровіна Л. А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті : монографія / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського НАН України. — К., 2009. — 530 с.
13. Ив-ко Н. Попечительство о народной трезвости (дополнение к статье) // Энциклопедический словарь. Доп. том 3 / Под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского; Изд. Ф. А. Брокгауз [Лейпциг], И. А. Ефрон [Санкт-Петербург]. — Санкт-Петербург, 1906. — С. 451—452.
14. Ковалинский В. Забота о трезвости / Виталий Ковалинский // Киев, экскурсии в прошлое: Киевские зарисовки. — Режим доступа: <http://starovina.livejournal.com/94161.html>
15. Кунанець Н. Організаційно-управлінська документація бібліотеки Народного Дому / Н. Кунанець // Бібліотечний вісник. — 2007. — № 1. — С. 32—35.
16. Мілясевич І. Бібліотеки Волинського Опікувства про народну трезвість (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) / І. Мілясевич // Бібл. планета. — 2007. — № 4. — С. 21—24.
17. Отчет о деятельности библиотек Юго-Западного края в 1904 году. — Киев : Тип. Импер. Ун-та Св. Владимира, 1905. — 18 с.
18. Отчет о деятельности Киевского Попечительства о народной трезвости за 1900 год. — Киев : Тип. Губерн. Правления, 1902. — 82 с.
19. Отчет о деятельности Киевского Попечительства о народной трезвости за 1901 год. — Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1903. — 102 с.
20. Отчеты о деятельности уездных Попечительств о народной трезвости. — ДАКО, ф. 354, оп. 1, спр. 19, арк. 1—112.
21. Соловьев А. А. Просветительная деятельность библиотек Попечительства о народной трезвости в городах Владимирской и Костромской губерний в конце ХІХ — начале ХХ века / А. А. Соловьев // Научные ведомости Белгородского государственного университета (История. Политология. Экономика. Информатика). — 2012. — № 7 (126). — Вып. 22. — С. 168—175.
22. Соломонова Т. Р. Народні бібліотеки та читальні комітетів піклування про народну трезвість (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії) / Т. Р. Соломонова // Наук. праці Кам'янець-Поділь. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. — Кам'янець-Подільський, 2010. — С. 180—190. — (Серія : Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 2).
23. Тимошенко А. Меценатство і благодійність Г. П. Галагана / А. Тимошенко // Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. Вип. 8 / Чернігів. історичний музей ім. В. В. Тарновського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — Чернігів, 2007. — С. 274—277.
24. Трезвая жизнь за "пьяные деньги" // Деловая столица. — 2010. — 2 сент. — Режим доступа: <http://www.dsnews.ua/politics/vdart15066>
25. Циркуляр Киевского губернатора от 24 января 1901 г. о порядке назначения библиотекарей в библиотеки-читальни Комитета попечительства о народной трезвости. — ЦДІАК України, ф. 442, оп. 631, спр. 474, арк. 1—79.
26. Шпілевич В. Матеріали до історії земських народних бібліотек на Україні / В. Шпілевич // Бібліотека і читач на Україні / УНІК, Секція соціології; ред. Д. А. Балика. — Харків — Київ : Держ. видав. України, 1930. — С. 208—240. — (Труди УНІК; т. II. Праці кабінету вивчення книги і читача / за ред. Д. Балики; зб. 1).
27. Чарнолуцкий В. И. Настольная книга по внешкольному образованию. Т. 1. — Санкт-Петербург : Тип. Б. М. Вольфа, 1913. — 503 с.
28. Постановление от 31 октября 1907 г. о закрытии на все время военного положения читальни Попечительства о народной трезвости в г. Одессе из-за собраний, устраиваемых в ней мешанами, принадлежащими к нелегальным партиям. — ЦДІАК України, ф. 335, оп. 1, спр. 132, арк. 162—168.
29. Народные дома в царской России и революционное движение. — Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/users/3946981/post279467364/>
30. Справа про проведення ревізії бібліотек, книгарень і типографій у Київській губернії, з метою виявлення у них нелегальної літератури (10 вересня 1908 р. — 28 листопада 1910 р.). — ЦДІАК України, ф. 442, оп. 858, спр. 351, арк. 1—31.
31. Справа про проведення київським інспектором О. Нікольським ревізій книгарень і бібліотек у Звенигородському і Уманському повітах [Київської губернії] (3 вересня 1909 р. — 29 листопада 1909 р.). — ЦДІАК України, ф. 442, оп. 859, спр. 267, арк. 1—17.
32. Дело об обыске в 4-й Харьковской народной бесплатной библиотеке-читальне в связи с полученными сведениями о принадлежности некоторых сотрудников библиотеки к социал-демократической партии и партии эсеров (2 декабря 1907 г. — 13 октября 1910 г.). — ЦДІАК України, ф. 336, оп. 1, спр. 2566, арк. 1—39.
33. Справа про закриття книгарень і читальень через їх політичну неблагонадійність і поширення революційних видань [Київської, Волинської і Подільської губерній] (1908 р.). — ЦДІАК України, ф. 442, оп. 858, спр. 140.
34. Дело о закрытии "Киевской гражданской библиотеки" за проведение нелегальных собраний, сбережение и распространение социалистической литературы и участие в библиотечном управлении лиц, подозреваемых в принадлежности к социал-демократической рабочей партии (20 марта 1909 г. — 2 июля 1909 г.). — ЦДІАК України, ф. 442, оп. 859, спр. 87, арк. 1—52.
35. Шуклина С. А. Государственные и общественные инициативы в деятельности комитета попечительства о народной трезвости в Таврической губернии (1894—1914) / С. А. Шуклина // Культура народов Причерноморья. — 2013. — № 265. — С. 119—127.
36. Циркуляр Министерства народного просвещения от 14 марта 1902 г. о приобретении народными читальнями и библиотеками, а также библиотеками средних учебных заведений книги Петрушевского А. "Генералиссимус князь Суворов". — ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227 (1902), спр. 31, арк. 13.
37. О ревизии библиотек в Киевской и Подольской губерниях [Из рапорта инспектора типографий и литографий в г. Киеве А. Никольского за 1912 г.]. — ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 307, арк. 5—52.
38. Сообщение Департамента общих дел от 4-го февраля 1906 г. о закрытии библиотеки-читальни в г. Остроге Волинской губернии. — ЦДІАК України, ф. 442, оп. 856, спр. 69, арк. 1—2.
39. Матвеев М. Ю. Типология народных библиотек в дореволюционной России (вторая половина ХІХ — начало ХХ века) / М. Ю. Матвеев // Библиотековедение. — 2000. — № 6. — С. 101—108.
40. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности в 1902 году. — Киев : Тип. Н. А. Гирич, 1903. — 108 с., ХХІІ с.
41. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности в 1903 году. — Киев : Тип. Н. А. Гирич, 1904. — 126 с., ХХІІІ с.

Охарактеризован опыт деятельности комитетов попечительства о народной трезвости в организации работы библиотек и читален Киевский губернии в конце ХІХ — начале ХХ в.; проанализированы особенности функционирования указанных библиотек и их значение в обеспечении населения библиотечной книгой, в распространении чтения, просвещения и духовной культуры.

Characterized by the experience of committees care about people's sobriety in the work of libraries and reading rooms of the Kiev province in late ХІХ — early ХХ century. Analyzes the features of the functioning of these libraries and their role in the provision of public library books in the reading dissemination, education and spiritual culture.

Надійшла до редакції 25 березня 2016 року